

THE PROBLEM WITH THE LANGUAGE OF THE BALKAN VLACHS

Problem języka Wołochów/Vlachów zarówno w sensie historycznym, jak i współczesnym jawi się jako wielce skomplikowany. W sensie historycznym wiąże się on nie tylko z kwestią pochodzenia etnicznego ludności określanej jako Vlasi czy Blazi, ale także całym kontekstem społecznym, religijnym i państwowym, w jakim ta ludność funkcjonowała.

Vlasi po raz pierwszy pojawiają się w źródłach w wiekach X–XI i od razu na znacznym obszarze, w różnych miejscach Półwyspu Bałkańskiego i na ziemiach węgierskich. W średniowieczu i epoce wczesnonowoczesnej, obok oczywiście księstw rumuńskich, odnotowano ich obecność w takich miejscach, jak:

- Tesalia i góry Pindos:
  - Konstanty Porfirogeneta (Constantinus Porphyrogenitus, 1840, ss. 125 i nast.; Dudek, 2018),
  - Katakalon Kekaumenos (*Testimonia*, 2013, ss. 62–105; Ферлуга, 1966),
- Macedonia:
  - Georgios Kedrenos – Jan Skylitzes (Georgius Cedrenus, 1839, s. 435),
  - Miron Costin (Costin, 1998, s. 264),

---

* Tekst stanowi zapis wystąpienia wygłoszonego na międzynarodowej konferencji naukowej „Wspólne Dziedzictwo kulturowe i językowe”, która odbyła się w dniach 19–22 czerwca 2019 roku w Jastrowiu. Artykuł został przekazany przez Autorkę w styczniu 2020 roku, przeszedł pozytywnie recenzje i został przekazany do dalszych prac redakcyjnych. Następnie, w lipcu 2020 roku, ten sam tekst pod tym samym tytułem został opublikowany na stronie internetowej <https://vlachs-project.eu/>.

Artykuł powstał w ramach projektu 0604/NPRH3/H12/82/2014 pt. „Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje — osadnictwo — dziedzictwo kulturowe”, realizowanego przez Wydział Historyczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

- Bułgaria i Macedonia:
  - Anna Komnena (Anna Komnena, 1967, s. 131, 1972, ks. 8,3, s. 34, ks. 10,3, ss. 73–74),
  - Geoffroy de Villardhuin (Geoffroy de Villehardouin, 2003, ss. 78 i nast.),
  - Robert de Clari (Robert de Clari, 1997, ss. 61, 95, 2017, ss. 61–62, 102; Stabile, 2010, ss. 101–124),
  - Niketas Choniates (Nicetas Choniates, 1835, ss. 482 i nast.; przedruk i tłumaczenie bułgarskie: Nicetas Choniates, 1983, ss. 41 i nast.),
  - Georgios Pachymeres (Georgios Pachymeres, 1835; przedruk i tłumaczenie bułgarskie: Войнов i in., 1980, ss. 185–186, 209)
  - i inni,
- Serbia i Kosowo:
  - dokumenty władców serbskich¹,
  - deftery osmańskie (Hadžibegić i in., 1972; Šabanović, 1964; Stojaković, 1987; Јаковљевић & Исаиловић, 2013; Катић, 2010; Катић & Амедоски, 2017 i inne.),
  - świadectwa podróżników (np. Гильфердинг, 1996; Марков, 2005 i inne.),
- Czarnogóra i Albania:
  - dokumenty miejskie,
  - dokumenty Bałšićiów,
  - dokumenty handlowe Dubrownika (Državni Arhiv u Dubrovniku, F. 31, 41/A1–A2 i in.; Kulišić, 1980; Šekularac, 2012),
- Bośnia i Hercegowina:
  - deftery osmańskie, dokumenty (Aličić, 1985, 2008, 2014; Handžić & Ekmečić, 1986; Kupusović, 2000 i inne.),
- państwo weneckie:
  - dokumenty, świadectwa²,
- Węgry z Chorwacją:
  - kroniki, dokumenty³,
- Polska i Ruś:
  - dokumenty (Jawor, 2004).

¹ Nie sposób przytaczać tu całego ogromnego materiału źródłowego. Najstarszy dokument serbski dotyczący Vlachów pochodzi z 1198–9 roku. Wielki żupan Stefan Nemanja nadał monasterowi Hilandar na górze Athos 170 Vlachów – Solovjev, 1926, s. 14. Pojedyncze dokumenty dotyczące Vlachów trafiają się niemal we wszystkich zbiorach dokumentów dotyczących średniowiecznych Bałkanów. Zob. też Храбак, 1999, ss. 55–80 i inne artykuły tegoż autora na łamach czasopisma „Новопазарски зборник”.

² Na temat źródeł weneckich zob. m.in. Caciur, 2015, ss. 57–70.

³ Materiał źródłowy z tego terenu jest również bardzo obszerny. Najstarsze źródła: Anonymus Bele regis notarius, 1746, s. 10, 1934, s. 32; toż w: Szentpétery, 1937, s. 45. Zob. też Mužić, 2010; Šišeštean, 2012.

Niemal wszystkie najstarsze źródła wyróżniają ich na podstawie dwóch cech: używania języka rzymskiego czyli ludowej łaciny oraz pasterskiego trybu życia. Ich nagłe pojawienie się na rozległym obszarze przy braku informacji na temat masowej migracji pozwala przypuszczać z dużą dozą prawdopodobieństwa, że znajdowali się tam już wcześniej. Jeśli tak, to od kiedy i dlaczego brak o nich wcześniejszych informacji? Jeśli nazwa Vlach jest istotnie pochodzenia germańskiego, jak się powszechnie przypuszcza, to mogła wejść w życie dopiero po usadowieniu się w bezpośrednim sąsiedztwie ludów germańskich. Brak nazwy Vlach nie musi oznaczać, że nie funkcjonowali na Bałkanach власy pasterze. Sprawa nie jest jednak do końca jednoznaczna, albowiem bizantyńskie prawo wiejskie nie odnotowuje zorganizowanych grup wędrownych pasterzy górskich, choć wspomina o pasterzach zatrudnionych w gospodarstwach. Z drugiej strony tereny wysokogórskie były zapewne jeszcze wówczas dosyć słabo kontrolowane przez instytucje państwowe.

Niewiele nas to przybliżyło do kwestii etnicznych, pozostaje kwestia, czy Vlasi byli ludem bałkańskim, czy zromanizowanym. Należałoby tutaj odnieść się do występującego w źródłach określenia *pastores Romanorum* – pasterze Rzymian (Górka, 1916, ss. 13–14). Można to tłumaczyć w ten sposób, że być może pierwotnie ich zadaniem było zapewnienie aprowizacji dla rzymskich oddziałów wojskowych. Mogli towarzyszyć oddziałom wojskowym w drodze z Italii lub też być angażowani na miejscu. Tłumaczyłoby to ich rozproszenie oraz łacińskojęzyczność naturalną bądź nabytą, a w każdym razie zmieszaną z miejscowymi językami bądź dialektami. Obecnie część badaczy skłania się do uznania Vlachów za lud starobałkański lub nawet mieszanek etniczną starożytnych bałkańskich ludów zromanizowanych w czasach rzymskich (Mirdita, 2009, s. 50). Jest to wielce prawdopodobne, ale nie możemy wykluczyć także innego scenariusza. Wydaje się mało prawdopodobne, by w epoce starożytnej nie docierały też na Bałkany żadne romańskojęzyczne grupy etniczne, skoro skolonizowały one sąsiedni Półwysep Apeniński. Nie można wykluczyć funkcjonowania na Bałkanach, a może też i w Karpatach, romańskojęzycznych pasterzy żyjących wysoko w górach⁴, niezbyt zainteresowanych budową państwowości, a może też pozostających poza oficjalną machiną państwową.

Mimo że z okresu średniowiecza dotarło do nas już wiele informacji na temat Vlachów, badania dotyczące ich języka w tym okresie także są trudne. Również Rumuni z księstw rumuńskich zaczynają pisać w swym języku zaledwie w wieku XVI, a na dobre w XVII. Do tego czasu musiały nastąpić w języku zmiany, zwłaszcza że Vlasi poza księstwami zawsze żyli w diasporze, a same księstwa też nie były monoetniczne. Musimy więc bazować na języku używanym jeszcze dzisiaj przez niektóre grupy oraz na źródłach pośrednich. Te ostatnie jednak mogą być dość bałamutne ze względu na

---

⁴ Warto zwrócić uwagę na przekazy piszących w VI–VII wieku Teofanasa i Teofilakta z Simokatty na temat języka łacińskiego jako języka ojczystego mieszkańców gór Hemus (Stara Planina). Omówienie poglądów w tej sprawie – Saramandu, 2002, ss. 41–60.

niejednoznaczność terminu Vlach, bilingwizm, a często też polilingwizm Vlachów, oraz postępujące procesy asymilacyjne. I tak na przykład źródła z początków wieku XIII konsekwentnie określają mianem Vlachów twórców drugiego państwa bułgarskiego, jednocześnie jednak Niketas Choniates uważał imię Iwan za właską wersję imienia Jan (Nictas Choniates, 1983, s. 50). Jest wielce prawdopodobne, że bracia Iwan Asen, Teodor-Piotr i Kałojan wywodzili się z elity wołoskiej z terenów Starej Płaniny, zapewne jednak posługiwali się głównie albo również językiem słowiańskim, choć niewątpliwie jako przedstawiciele bogatej elity przebywającej na dworze cesarskim znali też grecki. Drugie państwo bułgarskie, określane w początkach XIII wieku jako państwo Bułgarów, Wołochów i Kumanów, musiało akceptować odrębność językową i społeczno-organizacyjną tych trzech elementów etnicznych, w miarę upływu czasu ewoluowało jednak w kierunku dominującego elementu słowiańskiego. Język słowiański (tzw. średniobułgarski) był niewątpliwie językiem kancelarii, cerkwi i literatury, nie wiemy natomiast, w jakim stopniu posługiwała się nim ludność. Niewątpliwie istniejący na terenie Bułgarii element romański nie zniknął całkowicie. Na ziemiach na północ od Dunaju, należących w pierwszej połowie XIII wieku do Bułgarii, wykształciło się w drugiej połowie tego stulecia księstwo Wołoszczyzny, w którym Słowianie i Kumani zdominowali ludność słowiańskojęzyczną. Niewątpliwie też musieli pasterze włascy przetrwać w Starej Płaninie i Rodopach.

Slawizacja Vlachów w okresie średniowiecznym następowała w całym niemal regionie bałkańskim. W jednym z najstarszych dokumentów dotyczących ludności właskiej, zawierającym spis imienny, mianowicie dokumencie wystawionym w 1220 roku przez króla serbskiego Stefana Nemanjicia dla monasteru Žiča, imiona dwustu pięćdziesięciu dwóch mężczyzn już wówczas były w większości słowiańskie, za właskie można by uznać jedynie pojawiające się kilkakrotnie imię Bukor (rum. Bucur – Szczęśliwy). Ciekawostką jest tu imię Kuman, co może wskazywać na przemieszanie etniczne katunów właskich nie tylko ze Słowianami, ale także z Kumanami (Solovjev, 1926, ss. 19–20). Przewagę imion słowiańskich wśród Vlachów dostrzegamy również w defterach osmańskich z terenów Serbii oraz Bośni i Hercegowiny. Co ciekawe, bardzo często były to imiona wywodzące się ze słowiańskiej tradycji przedchrześcijańskiej. Czynnikiem sprzyjającym slawizacji Vlachów było też niewątpliwie prawosławie ze słowiańską liturgią i słowiańskim piśmiennictwem. Funkcjonowanie patriarchatu serbskiego w Peci w okresie osmańskim kwalifikowało wyznawców prawosławia podlegających jego jurysdykcji jako Serbów, w rezultacie najpóźniej do XVII stulecia nastąpiła na tym obszarze niemal całkowita serbizacja językowa i tożsamościowa Vlachów. Warto wspomnieć, że uczestnicy tzw. wielkich wędrówek Serbów z lat 1690 i 1737 z Kosowa, Starego Vlahu i Brda byli głównie właskiego pochodzenia, o czym świadczy struktura społeczna plemion zaangażowanych w działania wojenne. Zdecydowana większość tych plemion była prawosławna i serbskojęzyczna (choć zdarzały się też między nimi plemiona albańskie i katolickie, jak np. plemię Klimentów, tylko w jednym przypadku na terenie Brda odnotowano istnienie plemienia romańskojęzycznego). Nie będzie więc wielkim uproszcze-

niem, jeśli stwierdzimy, że Serbska Cerkiew Prawosławna skutecznie serbizowała podległych sobie Vlachów (szerzej zob. Czamańska, 2016). Termin Vlach nabrał tu znaczenia przede wszystkim społeczno-kulturowego, co więcej na terenie Bośni i Hercegowiny oraz Czarnogóry jest on identyfikowany z Serbami.

Inaczej zupełnie wyglądała sytuacja na terenach, które nie podlegały jurysdykcji patriarchatu w Peci. Asymilacja następowała tam znacznie wolniej. Na pograniczu serbsko-bułgarsko-wołoskim (Timok w Serbii, okręg widyński w Bułgarii) język romański, obecny tu niewątpliwie jeszcze w okresie późnostarożytnym i w średniowieczu, zachował się do dziś. Inna rzecz, że właski element etniczny był tam systematycznie zasilany nowymi migracjami z Wołoszczyzny i Siedmiogrodu, które w sposób widoczny odbiły się na języku. Na terenie Timoku romańskojęzyczni Vlasi dzielą się na dwie grupy językowe: Caranów i Ungureanów. Caranie według tradycji mieli przybyć w XVIII wieku z księstwa Wołoszczyzny (rum. Țara Românească), Ungureanie natomiast z terenów Siedmiogrodu należącego wówczas do Węgier. Migracje te ułatwiało okresowe opanowanie tych ziem i wołoskiej Oltenii przez Habsburgów. Obecnie Caranie mieszkają w 46 wsiach w okręgach Zaječar, Negotin i Kladovo, natomiast Ungureanie w 45 wsiach w okręgach Zaječar, Negotin, Majdanpek, Bor, Boljevac. Według danych statystycznych większość określa się mianem Vlasi, co wskazuje na świadomość pewnej odrębności od Rumunów, z którymi jednak część tej społeczności również się identyfikuje. Vlasi z Timoku uważani są w Serbii za mniejszość narodową, posiadają własną partię polityczną (Vlaška Politička Stranka) i oficjalnie działające organizacje kulturalne. W 2013 roku Minister Oświaty Serbii wprowadził w szkołach podstawowych lekcje z języka i kultury właskiej („Служебни Гласник Републике Србије”, Година LXII, брой 14, Београд, 26 август 2013). Programem tym objętych zostało 10 szkół. Wprowadzenie tego w życie szybko jednak okazało się problematyczne ze względu na brak opracowanego modelu zapisu i ogólnych zasad języka timockich Vlachów. Rozwiązanie tego problemu utrudniają kontrowersje związane z argumentami części działaczy środowiskowych negujących taką potrzebę i optujących za wprowadzeniem zasad języka rumuńskiego⁵. Zwolennicy

---

⁵ Prowadzone przeze mnie badania na miejscu w sierpniu 2017 roku (w ramach projektu NPRH „Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Osadnictwo – migracje – dziedzictwo kulturowe”) pokazały istnienie dwóch głównych nurtów tożsamościowych wśród timockich Vlachów. Część z nich uważa się za odrębną grupę etniczną z odrębnym językiem, lecz ściśle związaną z państwem serbskim, od którego domagała się praw mniejszości i uzyskała je, co nie znaczy, że wszystkie problemy zostały rozwiązane. Druga część identyfikuje się z Rumunami bądź to tylko językowo (na zasadzie: „w języku serbskim nazywamy się Vlachami, w naszym języku Rumunami”), bądź to językowo i narodowościowo. Jednak, jak słusznie zauważyła prowadząca również na tym terenie badania Ewa Nowicka, osób identyfikujących się w pełni z narodowością rumuńską i tęskniących do państwa rumuńskiego jest zdecydowana mniejszość, większość podkreśla swój związek z Serbią i lojalność wobec państwa serbskiego – Nowicka, 2018. Badaczka ta zwraca też uwagę na obecność na terenie wschodniej Serbii Arumunów nazywanych tu Cincarami, nie identyfikujących się z miejscową ludnością właską. Jest to diaspora ludności przybyłej z południa w XVIII–XIX wieku, rozsianej po różnych ośrodkach miejskich w Serbii, w szczególności na terenie Vojvodiny, w większości jednak nie posługująca się już językiem.

odrębności stosują zapis serbską latinicą z wykorzystaniem niektórych liter rumuńskich, które nie mają serbskiego odpowiednika. Obroną i krzewieniem języka zajmuje się powołana w 2016 roku organizacja Matica Vlaha – Matka Vlahilor z siedzibą w Belgradzie. Prowadzi ona działania zachęcające do używania języka właskiego i tworzenia w nim literatury, między innymi ogłaszając konkursy literackie i prowadząc działalność wydawniczą⁶. W praktyce jednak organizacje timockich Vlachów tak polityczne, jak i kulturalne używają w swoich pismach i na stronach internetowych języka rumuńskiego. Tym samym próby kodyfikacji języka timockich Vlachów jako języka odrębnego w istocie nie przyjęły się. Również w samookreśleniu się timockich Vlachów dominuje określenie Român – Rumun, co jednak na ogół bynajmniej nie oznacza pełnej identyfikacji z narodowością rumuńską. Głównym centrum kulturalno-wydawniczym Vlachów timockich jest miasto Bor, ale ważną rolę odgrywają też Negotin i Zaječar. Aktywną rolę w organizacji kultury i nauki odgrywa Wspólnota Vlachów Serbii (Zajednica Vlaha Srbije). Na niwie nauki warto odnotować badania nad historią, językiem i kulturą timockich Vlachów prowadzone przez Slavoljuba Gacovicia, które zaowocowały licznymi publikacjami (Gacović, 2010, 2012, 2014a, 2014b, 2014c, 2014d, 2016)⁷.

Swoistą konkurencją jest też jednak bardzo aktywny ośrodek mniejszości rumuńskiej w Serbii znajdujący się w mieście Zrenjanin w Wojwodinie. Inna rzecz, że rozróżnienie między Vlachami a Rumunami jest też kwestią świadomości, wykształcenia, statusu społecznego, a nawet warunków naturalnych. Rolniczy charakter Wojvodiny sprzyjał rozpadowi tradycyjnych struktur pasterskich, a prawo wołoskie służyło celom militarnym. Vlasi wojwodińscy – osadzeni w ramach osadnictwa wojskowego – byli więc na ogół serbskojęzyczni albo szybko takimi się stawali (Церовић, 2014, ss. 166–168). Przy rumuńskim języku i rumuńskiej świadomości pozostała natomiast ludność rumuńska z zachodniej części Banatu Temeszwarskiego wcielonej w 1918 roku do Serbii, a właściwie już Królestwa SHS. Poza wspomnianymi dużymi skupiskami Vlachów na terenie Serbii źródła wspominają też o mniejszych grupach Vlachów prowadzących gospodarkę pasterską w różnych miejscach, na przykład w okolicach monasterów Ravanicy i Manasiji czy w Šumadiji. Rosyjski podróżnik Evgenij Markov spotykał ich tam jeszcze w końcu XIX wieku, odnotowując, że są dwujęzyczni (Марков, 2005, ss. 157–158, 175, 232), co jest zjawiskiem typowym dla większości Vlachów bałkańskich.

Największym problemem Vlachów nie tylko w Serbii, ale na całych Bałkanach jest ich masowa emigracja zarobkowa średniego i młodego pokolenia głównie do Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, a w najlepszym razie ucieczka ze wsi do miast. Populacja wsi właskich gwałtownie się zmniejsza, a średnia wieku mieszkańców wynosi grubo ponad 70 lat.

⁶ <http://matkavlahilor.org.rs/o-matici-vlaha/> (dostęp 16.11.2019).

⁷ W tym miejscu chciałabym również serdecznie podziękować dr. S. Gacoviciovi za ogromną pomoc w dotarciu do różnych osób i miejsc, a także bardzo inspirujące dyskusje.

Największy odsetek Vlachów bałkańskich, którzy zachowali jeszcze język, zamieszkuje na terenie dzisiejszej Macedonii Północnej, Grecji i Albanii. Dzielą się oni pod względem językowym na dwie podstawowe grupy: Meglenitów, zwanych też Meglenorumunami albo Meglenovlachami i Armân⁸, co w języku polskim i kilku innych językach przyjęło formę Arumuni. Historyczne centrum Meglenitów znajduje się w dolinie rzeki Meglen prawego dopływu Wardaru. W końcu XIX wieku było ich ok. 25–30 tys. (Nenițescu, 1895, s. 34) liczba ta jednak obecnie zmniejszyła się znacznie ze względu na wielką migrację w latach dwudziestych XX wieku do Rumunii⁹, a także liczne migracje do ośrodków miejskich. Język Meglenitów ma więcej wpływów słowiańskich, a mniej greckich niż pozostałe dialekty arumuńskie, też mocno zróżnicowane. Meglenicy sami siebie nazywają Vlahi, a swój język vlaški. Język ten jeszcze w końcu XIX wieku używany był w 22–25 wsiach (Nenițescu, 1895, s. 34), obecnie mówi się nim jeszcze w miejscowościach Nânta (dawna Enotia, mgl. Nonti/Nănti/Nontea), Lugunca (mgl. Lundzin/Lundzini), Berislav (mgl. Birislav/Birislāv), Oșani (mgl. Oșini/Oșin), Liumnica (mgl. Liumniță/lumniță), Koupa (mgl. Cupă), C'rna Reka/Târnareka (mgl. Târnareca), Huma (mgl. Umă) i dużych miastach jak Gevgelija, Saloniki, Skopje. Asymilacji uległy natomiast dawniej meglenorumuńskie wsie Barovica, Koinsko, Sirmina, Ljaskova (Berciu-Drăghicescu, 2012, ss. 101–112). Po II wojnie światowej populacja meglenorumuńska na pograniczu grecko-macedońskim uległa kolejnemu osłabieniu. Jeszcze przed wojną Meglenicy z miejscowości Nânta, którzy w czasach osmańskich przyjęli islam, zostali przesiedleni do Azji Mniejszej, na ich miejscu natomiast osiedlono ludność grecką przesiedloną z Azji Mniejszej. W drugiej połowie lat czterdziestych XX wieku część Meglenitów przeniosła się do różnych miast Jugosławii, zwłaszcza do Wojwodiny, gdzie zamieszkali w miejscowościach Jabuka, Kačarevo și Gudurica (Sorescu-Marinković & Măran, 2016, ss. 197–211). Kilkadziesiąt osób trafiło nawet do Polski, gdzie zamieszkali w Warszawie, Wrocławiu, Szczecinie, Legnicy, Jeleniej Górze i Krościenku (Berciu-Drăghicescu, 2012, ss. 216–217). Cechą charakterystyczną kultury Meglenitów było szybkie porzucanie pasterstwa na rzecz rolnictwa i innych zawodów. W roku 1996 naliczono 1000 osób mówiących językiem meglenorumuńskim w Oșani, 200 w Ljumnicy, 400 w Berislav, 80 w Koupa, 50 w Lugunca, 180 w Ghevgheliji i Huma (Berciu-Drăghicescu, 2012, s. 217).

⁸ Warto jednak zwrócić uwagę, że termin „Armân” ma wyłącznie konotację etniczno-językową, w odróżnieniu od terminu „Vlach” związanego też z wykonywanym zawodem i statusem społecznym. „Armân” jest powszechniej używany w Macedonii uznającej odrębną narodowość arumuńską, „Vlach” natomiast dominuje w Grecji, która nie uznaje ich odrębności narodowej.

⁹ Meglenicy zostali osiedleni najpierw w południowej Dobrudży w miejscowościach: Cocina, Haschioi, Vischioi, Cadichioi, Doimușlar, Balagea, Hardali, Srebărna, Cămlar, Cavarina, Vetrina i Rahova de Jos, a w 1940 roku, po zajęciu tego terenu przez Bułgarię, niemal wszyscy zostali przetransportowani do miejscowości Cerna – Berciu-Drăghicescu, 2012, ss. 173–177. Zob. też Nistor, 2014.

Arumuni dzielą się na kilka grup w zależności od miejsca zamieszkania. Kucovlasi zamieszkują na terenie północno-zachodniej Grecji i Macedonii. W Grecji mieszkają latem w Górach Gramos, Pindos i okolicach Olimpu, a zimą w Tesalii¹⁰. Ich główne ośrodki to Metsovo (Aminciu), Avdela, Samarina, Perivole, Larisa, Klisura, a także okolice Thessaloniki i Ioanniny. W Macedonii nieliczni już pasterze arumuńscy wypasają jeszcze swe owce latem na zboczach Pelisteru, zamieszkując na stałe w okolicach tej góry. Drugim ważnym miejscem koncentracji Kucovlachów są okolice Štipu, a w szczególności Ovče Pole – tradycyjne miejsce zimowania pasterzy. Inne obszary tradycyjnego osadnictwa właskiego znajdują się nad Jeziorem Ochrydzkim, w okolicach Velesu, Prilepu, a przede wszystkim Kruševa i Bitoli. Arvanitovlasi, czyli Vlasi albańscy zamieszkują przede wszystkim na terenie Albanii, ale też północno-zachodniej Grecji (Zagorje) i Macedonii (okolice Tetova). Arvanitovlasi dzielą się na Farszerotów – do niedawna prawdziwych nomadów (ale nie tylko), których główne skupisko znajduje się w okolicach miasta Korça i na Muzakarów, którzy osiedlili się na polach Muzakii. Niezależnie od tego albańscy Arumuni zamieszkują też dziś w licznych miastach jak Berat, Düres, Tirana, Elbasan, Gjirocastra i oczywiście Korça.

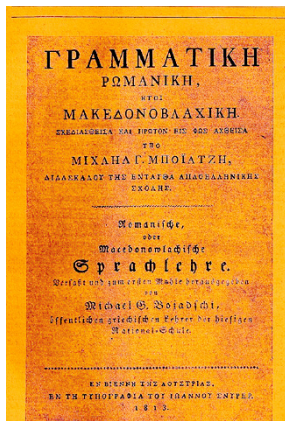
W XVI–XVIII wieku wytworzyła się wśród Arumunów silna klasa średnia i inteligencja nazywana też Cincarami. Jej głównym centrum było Moskopole na terenie dzisiejszej południowej Albanii, zamieszkiwali też jednak licznie w innych miastach, jak: Ioannina, Skopje, Sofia czy Bitola. Szczyt swojego rozwoju Moskopole osiągnęło w XVIII wieku, kiedy było dużym handlowym miastem liczącym ok. 80 000 mieszkańców. W mieście znajdowało się ponad 20 cerkwi o wysokiej wartości artystycznej i kilka szkół, w tym również akademii. Cincarzy byli Arumunami mocno zhellenizowanymi i w ich środowisku jako język kultury wysokiej dominował język grecki. Nie znaczy to, że ich rodzimy język został całkowicie zapomniany, przeciwnie, był on używany i zapisywany przy użyciu alfabetu greckiego (Минов, 2012, ss. 15–16). Po spaleniu i zniszczeniu Moskopola w 1769 roku i po raz drugi w 1788 roku liczni mieszkańcy opuścili miasto, osiedlając się w wielu miastach Bałkanów i Europy Środkowej, między innymi w Belgradzie i Nowym Sadzie, w Wiedniu, a nawet w Poznaniu, gdzie uważano ich za Greków.

W XVIII wieku zaczęto interesować się językiem arumuńskim, pojawiły się pierwsze próby jego zapisu i kodyfikacji. W 1770 roku sporządzony został słownik porównawczy czterech języków: greckiego, właskiego (arumuńskiego), bułgarskiego i albańskiego. Wszystkie języki zostały zapisane alfabetem greckim. W 1813 roku opublikowana została w Wiedniu gramatyka języka macedowołoskiego.

---

¹⁰ Do licznych prób wyjaśnienia terminu Kucovlasi (Vlasi żyjący w kacie, Mali Vlasi - od tur. *küçük*) dodałabym jeszcze jedno, moim zdaniem najbardziej logiczne, związane ze słowem *kuća* oznaczającym w języku serbskim 'dom', a w słownictwie pasterskim 'mały domek'. Kucovlasi mogą oznaczać Vlachów pasterzy, żyjących jednak w stałych domach w odróżnieniu od pełnych nomadów przemieszczających się z namiotami, jakimi byli np. Farszeroci.

Il. 1. *Gramatyka języka macedowołoskiego* autorstwa Michała G. Bojatschiego (gr. Mpoiatze)

W XIX i XX wieku bardzo zaktywizowało się na tym terenie państwo rumuńskie. W wyniku porozumienia z Imperium Osmańskim w 1863 roku państwo rumuńskie (a właściwie wówczas jeszcze Księstwa Zjednoczone) otrzymało zgodę na otwieranie szkół różnego szczebla dla arumuńskiej ludności na tureckich Bałkanach. W roku 1900, w szczytowym okresie ich rozwoju działało tam 110 szkół podstawowych i 5 szkół średnich (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2004, s. 25). Szkoły były finansowane przez rząd rumuński i na ogół pracowali w nich nauczyciele z Rumunii lub Besarabii (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2004, ss. 484–485). Po wojnach bałkańskich i podziale terytoriów zamieszkałych przez Arumunów między Grecję, Albanie, Serbię i Bułgarię sytuacja szkół uległa pogorszeniu i ich liczba zmniejszyła się znacznie. Na ziemiach, które weszły w skład Bułgarii i Grecji niemal wszystkie szkoły zostały natychmiast zamknięte. Na ziemiach, które weszły w skład Serbii, szkoły rumuńskie pozostały do 1916 roku, do momentu, gdy wkroczyły na te terytoria wojska niemiecko-bułgarskie (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2004, s. 485).

Po I wojnie światowej sytuacja zmieniła się całkowicie. Państwo jugosłowiańskie nie wyraziło zgody na organizowanie na jego terenie szkół rumuńskich za wyjątkiem świeżo przyłączonej części Banatu z mniejszością rumuńską. Zamknięte zostały również arumuńskie cerkwie, z 10 działających na terenie Macedonii Wardarskiej pozostała tylko 1 w Bitoli. W Albanii działały 3 szkoły: w miejscowościach Korça, Pleasa i Shpska, które jednak zostały zamknięte w 1927 roku. Otworzyły się natomiast możliwości tworzenia szkół w Grecji, w latach dwudziestych działało tam 29 podstawowych szkół rumuńskich i 5 średnich (Berciu-Drăghicescu & Petre, 2004, ss. 486), jednak państwo greckie nie uznawało zdobytego w nich wykształcenia, w rezultacie ich absolwenci najczęściej wyjeżdżali później do Rumunii. W Bułgarii działały w okresie międzywojennym 2 szkoły podstawowe i gimnazjum, jednak jedna

z tych dwóch szkół podstawowych oraz gimnazjum działały w Sofii wśród świeżych imigrantów przybyłych z Grecji i Macedonii.

Mając coraz bardziej ograniczone możliwości otwierania szkół w państwach narodowych, Rumunia stworzyła dogodne warunki dla młodzieży arumuńskiej do studiowania na rumuńskich uniwersytetach. W związku z tym część Arumunów, zwłaszcza na terenie Macedonii, posługuje się również biegle językiem rumuńskim. Część spośród tej młodzieży wyemigrowała do Rumunii dobrowolnie lub przymusowo. W latach dwudziestych XX wieku część Arumunów z terenów Grecji, w dużej części inteligencja, została przesiedlona do Dobrudży.

Silna obecność szkół rumuńskich nie mogła pozostać bez wpływu na język używany przez Arumunów. Trudno dziś dokładnie określić, w jakim stopniu rumuńscy nauczyciele wpłynęli na kształtowanie się modelu i zasad arumuńskiego języka literackiego. Najwyraźniej jest on widoczny na terenie obecnej Północnej Macedonii. Język arumuński ma tu opracowane zasady gramatyczne i zasady pisowni. Pisownia jest wzorowana na rumuńskiej w alfabecie łacińskim, mimo że język macedoński zapisywany jest cyrylicą.

Arumuni na terenie Północnej Macedonii mają spisowaną w swoim języku literaturę, w tym hymn napisany przez Kostę Belemace, podręcznik do nauki języka (wydany jednak w Bukareszcie) (Caragiu Marioțeanu & Sarmandu, 2007), a także słownik arumuńsko-macedoński (Popnicola, 1997).

Il. 2. Pomnik Constantina Belemace na cmentarzu arumuńskim w Bitoli z wypisanymi słowami hymnu. Fot. Ilona Czamańska

Mają też w porównaniu z innymi państwami bardzo dobre warunki do rozwoju własnej kultury¹¹. Konstytucyjnie przyznano im prawa mniejszości narodowej, działa ich oficjalna organizacja Unia do spraw Kultury Arumunów

¹¹ Szerzej na temat sytuacji językowej i kulturowej Arumunów: Nowicka, 2011.; z rumuńskiego punktu widzenia Djuvara, 1996 (i późniejsze wydania).

z siedzibą w Skopje. Główne centrum kulturalne Arumunów macedońskich tradycyjnie znajdowało się w Bitoli, tu działały ośrodki kulturalne, szkoły (w tym słynne liceum arumuńskie), cerkiew arumuńska, tu znajduje się również cmentarz arumuński z nagrobkami od XIX wieku. W powojennej Jugosławii centrum Arumunów zamieniono na hotel (do dziś istniejący hotel Espinal, najlepszy w mieście), liceum zamieniono na macedońską szkołę podstawową, zniszczeniu uległa cerkiew. Tę ostatnią udało się jednak odbudować jeszcze w latach sześćdziesiątych XX wieku, dzięki determinacji miejscowego lekarza Arumuna Constantina Nicea. Jest ona dziś jednym z najważniejszych centrów kulturalnych Arumunów z Bitoli, rozprowadzającym arumuńskie wydawnictwa. Co istotne w cerkwi tej odbywają się nabożeństwa wyłącznie w języku arumuńskim¹².

W okolicach Bitoli jest kilka wsi arumuńskich: Tyrново, Magarevo, Nižopole, Gopeš, Malovište (Molovište, Mulovište). Pasterze arumuńscy są w nich jednak coraz większą rzadkością, coraz mniej osób używa języka arumuńskiego, a wsie zasiedlane są przez inne nacje, głównie Albańczyków. Wsią w pełni arumuńską jest Malovište, jest ona jednak w większości opuszczona, a mieszkańcy, którzy pozostali są bardzo wiekowi (większość powyżej 80 lat). Wszyscy jednak posługują się na co dzień językiem arumuńskim¹⁴.

Jedną z najliczniej zamieszkałych przez Arumunów miejscowości w Północnej Macedonii jest miasto Kruševo. Jest to jedyne terytorium, na którym język arumuński jest równoprawnym z językiem macedońskim językiem urzędowym. Mimo to jednak w sferze publicznej rzadko go już można usłyszeć. W miejscowym muzeum prowadzi się badania nad historią regionalną, jednak opracowania przygotowywane są po macedońsku, tylko po macedońsku odprawiane są również nabożeństwa w cerkwi arumuńskiej w Kruševie¹⁴.

Z drugiej strony na terenie całej Macedonii dość często można spotkać osoby rozumiejące przynajmniej arumuński i przyznające się do arumuńskich korzeni.

Według raportu Vasile Stoica w 1929 roku w Albanii mieszkało około 35 000 – 40 000 Arumunów. W pełni przez Arumunów zamieszkałe były miejscowości: Nicea, Shipska, Lunka, Grabova, Pleasa, Voskopoje (Moscopole), Cerna, Karbunara, Gradistea, Kumani i Trei Frați. Większe skupiska tej ludności znajdowały się w miejscowościach: Tirana, Elbasan, Dürres, Kavaje,

---

¹² Historia tej cerkwi i jej walki o język jest bardzo interesująca. Gdy odwiedziłam ją po raz pierwszy w 2013 roku, cerkiew działała samodzielnie bez jakiegokolwiek formalnego powiązania instytucjonalnego z jakimkolwiek kościołem prawosławnym, co powodowało poważne trudności prawne. Ostatecznie po długich negocjacjach udało się dojść do porozumienia z Macedońską Cerkwią Prawosławną, która zgodziła się na liturgię w języku arumuńskim. Tak wyglądała sytuacja w momencie badań prowadzonych przez uczestników projektu NPRH z moim udziałem na początku maja 2019 roku.

¹³ Na podstawie informacji zdobytych na miejscu w trakcie badań prowadzonych przez uczestników projektu NPRH z moim udziałem w kwietniu 2017 roku.

¹⁴ Jak wyżej.

Bituchi, Vila, Piesca, Siac, Tarac, Stermeni, Goleni, Divjaka, Lushnje, Polivin, Pentadria, Nagruza, Smistea, Libofse, Bumbulina, Çipilak, Jakodina, Kolonia, Tapia, Laparda, Disnita, Dobronik, Skrapar, Berat, Kryegiate, Poiani, Fieri, Frasher, Rodostina, Valona, Pestani, Stan-Karbunare, Skrofotine, Bestova, Ardeniçe, Dukati, Korça, Drenova, Boboștica, Kasina, Permeti, Leskovi i Gjirokastra (Berciu-Drăghicescu, 2012, ss. 83–84).

Po drugiej wojnie światowej niewiele się ludnością arumuńską w Albanii interesowano, ale też raczej nie przeszkadzano w zachowaniu kultury i języka, zwłaszcza na wsi. Poczynając od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, można zaobserwować dwie tendencje: z jednej strony osłabienie elementu arumuńskiego na wsi ze względu na ucieczkę młodzieży do miast, a także wyjazdy do pracy, głównie do Grecji, z drugiej strony – aktywizację społeczności arumuńskich w miastach. Ważną rolę w konsolidacji albańskich Arumunów odgrywają cerkwie wołoskie działające w Korcy, Tiranie i innych miastach, działają też organizacje kulturalne i polityczne, np. Stowarzyszenie Arumunów/Vlachów Albanii czy Unia Narodowa Arumunów Albańskich. W 2017 roku Arumuni albańscy otrzymali status mniejszości narodowej, co umożliwiło finansowanie pewnych inicjatyw z puli państwowej. W miejscowości Divjaka (okręg Lushnja) działa szkoła, w której odbywają się zajęcia w języku arumuńskim, natomiast w Korcy i Gjirokastrze nadawane są w tym języku audycje radiowe i telewizyjne, w Tiranie wychodzi gazeta codzienna, a w Dürres czasopismo¹⁵. Ponadto zachowane zabytki, w szczególności Moskopole, cieszą się coraz większym zainteresowaniem turystów, co zachęca do powrotów i inwestycji zwłaszcza w bazę turystyczną. Wszystko to wywiera pozytywny wpływ na chęć kultywowania dawnej kultury i języka¹⁶. Drugim powodem powrotów stał się kryzys w Grecji i stopniowe polepszenie się sytuacji gospodarczej w Albanii. Najlepszym tego przykładem może być wieś Shipska, w której w kryzysowym momencie zamieszkiwały zaledwie 3 rodziny, a w ciągu ostatnich kilku lat liczba gospodarstw zwiększyła się do 8.

Zamieszkująca w Grecji liczna społeczność Vlachów nie jest tam uważana za mniejszość narodową, lecz uznawana za część narodu greckiego zromanizowaną w ciągu dziejów, o trochę innej tradycji kulturowej. Zarówno język, jak i kulturę traktuje się jako swoisty folklor, nic więcej. Język, nazywany tu vlaszkim, uważany jest wyłącznie za język mówiony, którego nie należy zapisywać. Społeczność vlaska rozszana jest w wielu miejscach i zamieszkuje w Epirze 70 miejscowości, w Macedonii Egejskiej 32, w Tesalii 35, w nielicz-

---

¹⁵ Wywiad z Inis Shkreli, 1 maja 2019 roku.

¹⁶ Pomiedzy dwoma moimi pobytami w Moskopolu (pierwszym w roku 2013 i drugim w roku 2019) zaobserwowałam ogromny rozwój budownictwa i bazy turystycznej. Osoby budujące nowe domy przedstawiały się jako dawni mieszkańcy powracający w rodzinne strony. Już w trakcie pierwszego pobytu spotykałam młodych ludzi przyjeżdżających do dziadków i uczących się od nich języka, którym nie mówili już ich rodzice.

nych z nich jednak stanowi większość. Przyznanie się do vlaskiego pochodzenia nie jest powodem do dumy i ludzie niechętnie to robią, bo w wielu środowiskach to „obciach”. Jeśli dodamy do tego jeszcze znaczny odpływ młodzieży ze wsi do miast, prawdopodobieństwo zachowania języka wydaje się niewielkie. Z drugiej strony jednak w Grecji nie ma takiego wyludnienia wsi, jak w krajach sąsiednich, tradycyjne pasterstwo nigdy nie zostało zniszczone, a przemysł mleczarski ma się dobrze, bowiem znakomite greckie sery sprzedawane są na całym świecie. Niektóre miejscowości, jak Metsovo czy Samari-na stały się miejscami turystycznymi, w których miejscowy folklor stał się towarem w ofercie¹⁷. Może więc i dla języka znajdzie się tu jeszcze jakaś szansa.

Wśród Arumunów w Bułgarii rozróżnia się Vlachów – pasterzy i Cyncarów – społeczność miejską. Vlasi zamieszkują na terenie Starej Planiny i Gór Riła co najmniej od średniowiecza, aczkolwiek miały też tu miejsce późniejsze migracje z terenów grecko-macedońskich. Cyncarzy napływali w kilku falach migracyjnych, poczynając od końca XVIII wieku i osiedli w miastach Sofia, Melnik, Pazardżik, Płowdiw. Obecnie liczba Arumunów w Bułgarii określana jest na około 6000 i mieszkają w miejscowościach Blagowgrad i Dupnica w górach Riła; we wsi Dorkowo oraz miastach Welingrad, Rakitowo, Peszczera, Bracigowo w Rodopach; we wsi Anton i mieście Pirdop w górach Stara Planina, a także w wyżej wspomnianych miastach (Кюркчев & Кюркчев, 2002, s. 23). Liczni Vlasi zamieszkują też w okręgu widyńskim, czują się jednak niepewnie i niechętnie przyznają się do swego pochodzenia.

W XIX wieku Rumuni prowadzili na terenie Bułgarii swoje szkoły, istniało też prorumuńskie stowarzyszenie Unirea, które później kilkakrotnie odnawiało się w różnych formach. Obecnie szkolnictwo koncentruje się w Sofii, gdzie przy szkole rumuńskiej prowadzone są kursy języka arumuńskiego. Generalnie nie są to działania prowadzone na dużą skalę. Vlasi/Arumuni nie mają w Bułgarii statusu mniejszości narodowej i jest to temat podejmowany bardzo niechętnie.

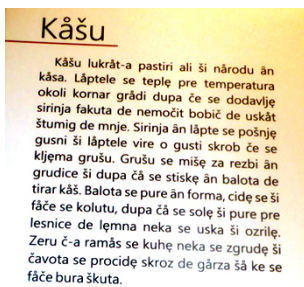
Język vlaški używany jest również na półwyspie Istria. Występują tu dwa jego dialekty. Jednym z nich mówią tzw. Ćićibirci z okręgu zwanego Ćićarija wzdłuż pasma górskiego Mala Učka po jego zachodniej stronie. W skład kompleksu wchodzi 5 wsi: Šušnjevića, Nova Vas (Noselo), Letaj, Jesenovik (Sukodru) oraz Brdo z przysiółkami: Zankovci, Doljinščina, Livade, Dragu, Kostrčani, Mihele, Perase, Škabiće, Trkovce. Po drugiej stronie pasma górskiego znajduje się wieś Žejane, której mieszkańcy posługują się odmiennym dialektem istroromańskim. Najwięcej osób posługuje się językiem vlaškim we wsi Šušnjevića, która jest niewielkim centrum dla regionu. Znajduje się tu szkoła, w której odbywają się dobrowolne lekcje języka vlaškego. Język vlaški używany w tym regionie nie był językiem pisanym, dopiero w ostatnim czasie

---

¹⁷ Informacje pozyskane w trakcie badań terenowych w kwietniu 2017 roku (Metsovo, Samarina, Ioannina) i w maju 2019 roku (Vlahoklissura).

zaadaptowano do niego alfabet chorwacki, dodając tylko dwa znaki: *ǎ* i *ǣ*, co wskazuje na znaczną odrębność leksykalną od języka rumuńskiego.

Dzięki projektowi finansowanemu przez Unię Europejską od 2014 roku otwarto w Śušnjevcy muzeum regionalne ukazujące tradycyjną kulturę rolniczo-pasterską. Opisy zamieszczono w trzech językach: wlańskim, chorwackim i angielskim¹⁸.

Il. 3 Opis wyrobu sera w języku wlańskim w Muzeum w Śušnjevcy. Fot. Ilona Czamańska

Generalnie jednak, podobnie jak w innych regionach, wsie wlańskie na Istrii ulegają wyludnieniu, emigrują zwłaszcza ludzie młodzi. Według obliczeń poczynionych przez Kostę Rošu około 2016 roku językiem wlańskim posługiwało się na Istrii 286 osób (Dubrović i in., 2016, s. 39).

Odrębną grupę, posługującą się nieco odmiennym językiem stanowią mieszkańcy wsi Żejane, którzy określają swój język jako żejanski. Jest on bliższy rumuńskiemu, co może wskazywać, że mieszkańcy wsi przybyli z terenów Węgier lub księstw rumuńskich. Żejancy znani są przede wszystkim z kultuwowania tradycyjnego obrzędu *zvončari*, z wykorzystaniem dzwonek pasterskich, choć pasterstwem nie zajmują się już od dawna. Wieś jest rolnicza, a w XIX wieku była głównym producentem octu winnego na teren Austro-Węgier. Sprawa języka jest dla mieszkańców wsi wielce delikatna ze względu na emisję nieautoryzowanego wywiadu z nimi przez rumuńską telewizję. Niemniej jednak językiem żejanskim posługuje się dzisiaj ok. 130 mieszkańców wsi (Dubrović i in., 2016, s. 31).

Podsumowując, na zachowanie lub utratę języka przez bałkańskich Włańców wpłynęło kilka czynników:

1. dwu- i wielojęzyczność związana z zamieszkiwaniem w diasporze;
2. swoisty izolacjonizm, mimo wędrownego trybu życia;
3. wykształcenie środowiska inteligencji;

¹⁸ Informacje zdobyte na miejscu w czasie badań terenowych przeprowadzonych w kwietniu 2019 r.

4. szkoły rumuńskie i organizacje kulturalne inspirowane przez Rumunię;
5. wcześniejsze lub późniejsze funkcjonowanie w ramach państw narodowych;
6. zachowanie religii i tradycji.

Oficjalny podział językowy bałkańskich Vlachów na Arumunów, Meglenorumunów i Istrorumunów jest nieadekwatny do rzeczywistości. W istocie w każdym regionie, a czasem i w każdej wsi, język brzmi trochę inaczej i zawiera trochę inne słownictwo. Ponadto w każdym państwie, a nawet regionie próbuje się tworzyć własne zasady językowe i ortograficzne, podkreślając własną odrębność.

Nie bez znaczenia i nie bez wpływu na języki Vlachów bałkańskich pozostaje aktywność państwa rumuńskiego. Niewątpliwie przez sieć szkół działających w XIX i XX wieku wśród ludności romańskojęzycznej na Bałkanach przyczyniło się ono znacznie do budowy środowiska miejscowej inteligencji świadomie kultywującej i rozwijającej język. Mimo wszystko w niewielkim procencie doszło do rumunizacji adeptów tych szkół, przyczyniły się one natomiast do powstania środowiska miejscowej inteligencji, która podjęła świadome działania w kierunku zachowania własnej tradycji kulturowej i języka.

Niezależnie od wszystkich tych działań, faktem jest jednak, że języki czy dialekty bałkańskich Vlachów w swym środowisku naturalnym znajdują się w stadium ginącym i zachowanie ich wymaga specjalnych działań.

BIBLIOGRAFIA

- Aličić, A. S. (Red.). (1985). *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477*. Orientalni Institut.
- Aličić, A. S. (Red.). (2008). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69 godine*. Islamski Kulturni Centar.
- Aličić, A. S. (Red. & Tłum.). (2014). *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585 godine* (T. 2). Dobra Knjiga.
- Anna Komnena. (1967). *Aleksjada* (O. Jurewicz, Tłum.; T. 1). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Anna Komnena. (1972). *Aleksjada* (O. Jurewicz, Tłum.; T. 2). Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Anonymus Bele regis notarius. (1746). *Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae*. W J. Schwandtner (Red.), *Scriptores Rerum Hungaricarum* (T. 1, ss. 1–46). Joannes Thomas Trattnern.
- Anonymus Bele regis notarius. (1934). *Gesta Hungarorum* (G. Popa-Lisseanu, Red.). Tipografia „Bucovina” I. E. Torouțiu.
- Constantinus Porphyrogenitus. (1840). *De thematibus et administrando imperio*. E. Weber.

- Costin, M. (1998). Chronika Ziem Mołdawskich i Multańskich. W M. Costin, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne* (I. Czamańska, Tłum., Wstęp & Koment.). Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Geoffroy de Villehardouin. (2003). *Zdobycie Konstantynopola* (Z. Pentek, Tłum., Wstęp & Koment.). Wydawnictwo Poznańskie.
- Georgius Cedrenus. (1839). *Joannus Skylitzes opere* (T. 2). Weber.
- Georgius Pachymeres. (1835). *De Michaele et Andronico Paleologis*. Weber
- Górka, O. (Red.). (1916). *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Gebethner.
- Hadžibegić, H., Handžić, A., & Kovačević, E. (Red.). (1972). *Oblast Brankovića: Opširni katastarski popis iz 1455 godine*. Orijentalni Institut.
- Handžić, A., & Ekmečić, M. (Red.). (1986). *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka: Iz 1519. i 1533. godine* (A. Handžić, Tłum.). Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kupusović, A. (Red.). (2000). *Opširni popis Bosanskog sandžaka 1604 godine* (T. 1–3). Bošnjački Institut; Orijentalni Institut.
- Nicetas Choniates. (1835). *Nicetae Choniatae Historia ex recensione Immanuelis Bekeri*. Weber.
- Nicetas Choniates. (1983). *Nicetae Choniatae Historia*. W M. Войнов, В. Тъпкова-Займова, & Л. Йончев (Red.), *Извори за българската история: Т. 25. Гръцки извори за българската история (Т. 11)* (ss. 8–121). Българска академия на науките.
- Robert de Clari. (1997). *Zdobycie Konstantynopola* (Z. Pentek, Tłum. & Koment.). Antykwariat Naukowy im. Jana Konstantego Żupańskiego.
- Robert de Clari. (2017). *Zdobycie Konstantynopola* (Z. Pentek, Tłum. & Koment.; 2. wyd.). Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Solovjev, A. (1926). *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka)*. Izdav. Knjižarnica Gece Kona.
- Stojaković, M. (1987). *Braničevski tefter: Poimenični popis Pokrajine Braničevo iz 1467. godine*. Istorijski Institut.
- Szentpétery, E. (Red.). (1937). *Scriptores Rerum Hungaricarum* (T. 1). Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica.
- Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian: Seria grecka: Z. 6. Pisarze wieku XI*. (2013). (A. Kołowska, Tłum. & Koment.; A. Brzóstkowska, Współpraca). Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk; Fundacja Slawistyczna.
- Войнов, М., Тъпкова-Займова, В., & Йончев, Л. (Red.). (1980). *Извори за българската история: Т. 22: Гръцки извори за българската история (Т. 10)*. Българска академия на науките.
- Гилфердинг, А. (1996). *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (2. wyd.). Službeni list SRJ.
- Марков, Е. (2005). *Путовање по Србији и Црној Гори*. ЦИД.
- Ферлуга, Ј. (1966). Кекавмен. W Г. Острогорски & Ф. Барихић (Red.), *Византијски извори за историју народа Југославије* (Т. 3, ss. 189–217). Византолошки институт Српске академије наука и уметности.

Literatura

- Berciu-Drăghicescu, A. (2012). *Aromâni, meglenoromâni, istroromâni – aspecte identitare și culturale*. București Editura Universității.
- Berciu-Drăghicescu, A., & Petre, M. (2004). *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanica: Documente (1864–1948)* (T. 1). București Editura Universității.

- Caciur, D. S. (2015). Considerations regarding the Morlachs migrations from Dalmatia to Istria and the Venetian settlement policy during the 16th Century. *Balkanica Posnaniensia: Acta et Studia*, 22(1), 57–70. <https://doi.org/10.14746/bp.2015.22.5>
- Caragiu Marioțeanu, M., & Saramandu, N. (2007). *Manual de Aromână: Carti tra învițări armânești*. Editura Academiei Române.
- Czamańska, I. (2016). Vlachs and Slavs in the Middle Ages and modern era. *Res Historica*, 41, 11–24. <https://doi.org/10.17951/rh.2016.0.11>
- Djuvara, N. (1996). *Aromânii istorie limba destin*. Humanitas.
- Dubrović, E., Kukurin, B., Lencović, H., Mimica, B., Spicijarić Paškavan, N., Polić, M., & Roșu, C. (2016). *Vlahii: Istroromânii și românii la Adriatică/ Vlasi: Istrorumuni i Rumuni na Jadranu*. Editura Eurostampa; Editura ICRV.
- Dudek, J. (2018). Status Wołochów w jedenastowiecznym Bizancjum (wg Rad Ke-kaumena). *Balkanica Posnaniensia: Acta et Studia*, 25, 197–218. <https://doi.org/10.14746/bp.2018.25.12>
- Gacović, S. (2010). *Sakralni objekti ugrovlaških vojvoda na području timocke zone*. Ariadnae filum – Društvo za kulturu Vlaha (Rumuna) Srbije.
- Gacović, S. (2012). *Romanizacija i romansko stanovništvo Timočke zone od I do XVI veka* (T. 1–3). Muzej rudarstva i metalurgije.
- Gacović, S. (2014a). *Kud se dođoše Rumuni Tihomira Đorđevića*. Matična biblioteka „Svetozar Marković”.
- Gacović, S. (2014b). *Neslovenska ojkonimija Vidinskog sandžaka XV i XVI veka*. Matična biblioteka „Svetozar Marković”.
- Gacović, S. (2014c). *Od Rimljana i latinskog do Rumuna Timočana i rumunskog*. Matična biblioteka „Svetozar Marković”.
- Gacović, S. (2014d). *Vlasi u dokumentima Zaječarskog Istorijskog Arhiva*. Matkavlahilor. <http://matkavlahilor.org.rs/o-matici-vlaha/>
- Gacović, S. (2016). *Od povlašćenih Srba do vlašskog jezika*. Fabula Nostra.
- Jawor, G. (2004). *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.
- Kulišić, Š. (1980). *O etnogenezi crnogoraca*. Pobjeda.
- Mirdita, Z. (2009). *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski Institut za povijest.
- Mužić, I. (2010). *Vlasi u starijoj hrvatskoj historiografiji*. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Nenițescu, I. (1895). *De la români din Turcia europeană: Studiu etnic și statistic asupra armânilor*. Institutul de Arte Grafice Carol Göbl.
- Nistor, I. (2014). *Identitate și geopolitică: Români din sudul Dunării in timpul celui de al Doilea Război Mondial*. Editura Academiei Române.
- Nowicka, E. (2011). *Nasz język rozumieją aniołowie: Arumuni we współczesnym świecie*. Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Nowicka, E. (2018). Tożsamość na pograniczu: Ludność romańskiej języczna wschodniej Serbii. *Balkanica Posnaniensia: Acta et Studia*, 25, 297–324. <https://doi.org/10.14746/bp.2018.25.16>
- Popnicola, N. (1997). *Machedonescu–armânescu dictionar*. Sammarina.
- Šabanović, H. (1964). *Krajšte Isa-bega Ishakovića: Zbirni katastralni popis iz 1455 godine*. Orijentalni Institut.
- Saramandu, N. (2002). *Torna, torna Fratres et la romanité orientale au VIme siècle*. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 40, 41–60.

- Šekularac, B. (2012). *Tragovi Vlaha u Crnoj Gori*. Emma Books.
- Șișeștean, G. (2012). *Românii, care s-au stîns: Valachii din Carpații Nordici și românii din Ungaria*. Academia Română; Centrul de Studii Transilvane.
- Sorescu-Marinković, A., & Măran, M. (2016). The Meglen Vlachs (Megleno-Romanians) of Serbia: A community on the verge of extinction. *Res Historica*, 41, 197–211.
- Stabile, G. (2010). *Valacchi e Valacchie nella letteratura francese medievale*. Edizioni Nuova Cultura.
- Јаковљевић, А., & Исаиловић, Н. (2013). Попис нахије Косово из 1574 године. *Мешовита грађа / Miscellanea*, 34, 25–70.
- Катић, Т. (2010). *Опширни попис призренског санџака из 1571. године*. Историјски Инст.
- Катић, Т., & Амедоски, Д. (2017). Караванџије нахије Петруш из Левча 1502. године. *Мешовита грађа*, 38, 7–25.
- Кјуркчев, Т., & Кјуркчев, Н. (2002). *Историјата на Армъните (Цинцарите) в Софија (Исторически справки, събития, документи)*. Издаателско ателие Аб.
- Минов, Н. (2013). *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860–1903)*. Арс Либрис.
- Храбак, Б. (1999). Стари Влах од XV до почетка XIX века. *Новопазарски зборник*, 23, 55–80.
- Церовић, Љ. (2014). *Народи на тлу Војводине: От праисторије до средине двадеветог века*. Издавачка кућа Прометеј; Удружење Срба у Словачкој.